

ખંડ : ૨

પ્રકરણ : ૮
કબીર

ભારતીય સંતસાહિત્યની સર્જકભૂતિઓમાં કબીરનાં જીવન જિવે પછી અનિરિચ્યતા છે. એના જીવનચરિત્ર માટે બહુધા દત્તકયાઓ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે. જન્મ અને મૃત્યુના સમય અને પણ એટલો જ મતભેદ છે. આ સંબંધે જે કંઈ પ્રાપ્ત છે તે મહદંશે કિલ્દતીઓના આધારે લખાયું છે. પણ એનું જીવન નેટલું લોકપ્રિય ને વિખ્યાત છે, એટલું જ એનું ભજનસર્જન સર્વકાલીન આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓના તેને ઝળહળતું છે. મન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન અને આત્મના કોષને સંતર્પક એવી, ભજનિકની વાણી અધિમનસમાંથી જ પ્રાદુર્ભૂત થઈ હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. - કબીરનું ભજન-દર્શન એના આધ્યાત્મિક અનુભવમાંથી અનાયાસ પ્રકટયું છે. એટલે જ કબીરનાં ભજનો ભારતના પ્રતિપ્રતિના વાતાવરણ સાથે સમરસ બન્યાં છે. અને લોકોનાં હૃદયધન બની ગયાં છે. ગુજરાત અને ગુજરાતી ભજનસાહિત્ય કબીરનાં રમે પુષ્કળ રંગાયું છે.

ગુજરાતમાં કબીરનાં ભજનોમાં હિંદી-ગુજરાતી મિશ્ર પ્રયોગો થયા છે, પણ એના ભાવ અને અર્થ-કથયિતવ્ય તો એનું એ જ અસલનું જ રહ્યું છે. કબીરનાં ગુજરાતી ભજન ક્યારેક તો આપણે પારખી પણ ન શકીએ એટલા પૂર્ણપણે મૂળ હિંદી ભજનો ઉપરથી માત્ર રૂપાંતરિત થઈને આવ્યાં છે. ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં કોઈ કિલ્દત હિંદી પ્રયોગો આવતા નથી. એમાં કબીરના સર્જને તો ^{ભાઈ} રવિ, ખીમ, મોરાર, જીવણ, ત્રિકમ જેવા નિરંજની ઉપાસકોને પ્રેરણા આપી અને એ ઉપાસકોએ કબીરનું પ્રતિષ્ઠા સ્મરણ કરાવે એનું ભજનસર્જન કર્યું છે.

આમ ગુજરાતમાં આપણે ત્યાં કબીરની નિરંજની ઉપાસનાનો અંબો ભાણ સાહેબે વાલ્યો. એક પછી એક રવિ - ખીમ મોરાર જેવા સદ્ગુરુઓના સંચિને અંબો ધટાટોપ જામ્યો. પણ આશ્ચર્ય તો એ કે

મા મહાવૃક્ષની ટગલી ડાળે કળા જાળ્યું તો એ મધુર ભક્તિનું દાસી
જીવણરૂપે, જાણે રાધિકાનું હૃદય ઝુલવા લાગ્યું । બીજી રીતે કહીએ તો
ભાણસાહેબે "શૂન્યમહલ"નો દીવો પેટાડ્યો. રવિસાહેબે નિર્ગુણ સેજ
બિછાવી અને આ પરંપરામાં છેલ્લે આ નિર્ગુણ સેજ પર જીવતાજાગતા
મોહનવરને પધરાવ્યા. "૧" આમ કબીરની અસર નીચે ગુજરાત ગૌરવ લઈ
સકે એવું મૌલિક ભજનસાહિત્ય પામ્યું છે. ભજનસ્વરૂપમાં અબળવાણી
ચેતાવની, કટારી જેવાં સ્વરૂપો તો ગૌરખનાથ ને મહદેશે^{કબીરની} ભજનપરંપરાનું
ગુજરાતમાં પુરઃસરણ છે.

કબીર ગુજરાતને મન પરાયા નથી રહ્યા. ગુજરાતે એની ભજનકલાને
પૂર્ણપણે અપનાવી લીધી છે. એટલે ગુજરાતનાં ભજનોનો ચલ્યાસ કરતાં
કબીરની અસરનું અવશ્ય મૂલ્યાંકન કરવું પડે છે.

ચૌદસી પચપન સાલ ગયે, ચંદ્રવર એક ઠાઠ ઠયે
જેઠ સુદી બરસાયત કા, પુરનમાસી તિથિ પ્રગટ ભયે
ધન ગરજે, દામિનિ દમકે, બુદ બરસે ઝર લાગ ગયે
લહર તલાવમે કમલ ખીલે, તહ કબીર ભાનુ પ્રગટ ભયે.

જન્મ સમયની માહિતી આપતું આ પદ કબીરના પદશિલ્પ અને
ઉત્તરાધિકારી ધર્મદાસનું કબીરસંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પરથી સ.
૧૪૫૬ ને જેઠ સુદી પૂર્ણિમાનો કબીરનો જન્મ પણા ચલ્યાસીઓને માન્ય
છે.^૨

૧. મકરંદ દહે - "કવિતાને મર્મધારે"

"કવિતા", ઓગસ્ટ ૧૯૬૮ પૃ: ૩૩

૨. "કબીર ગ્રંથાવલિ" શ્રી શ્યામસુંદર. "હિન્દી સાહિત્યકા ઉત્તિહાસ"

- શ્રી પંડિત રામચંદ્ર સુક્લ. "કબીર કસોટી"-કબીરનાં સંવત ૧૪૫૫

સ. આપે છે. "કબીર સંપ્રદાય" - શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા, ૧૯૩૭ પૃ. ૭-૧૦

"કબીર એન્ડ કબીર પથ" - રેવરંડ બેસ્કટે.

કબીરના મૃત્યુસમયે અને પણ એ તિથિઓનો ઉલ્લેખ થયો છે:

૧. સંવત પદ્મ સો પાંચસી, મગહર કિયો ગમન,
મગહન સુદી એકાદશી, મિલે પવનમેં પવન
૨. સંવત પદ્મ સો પછતર, કિયો મગહર કો ગવન,
માધ સુદી એકાદશી, રલો પવનમેં પવન.

— આમાં સ. ૧૫૦૫ અને સ. ૧૫૭૫ એવો વિરોધાભાસી ૭૦ વર્ષનો ગાળો જોતિષ ગણનાએ અસ્વીકાર્ય બને છે. છતાં કેટલાક અનુમાનો પ્રમાણે સ. ૧૫૭૫ ને કબીરનો મૃત્યુ સંવત માનવા કિસનસિંહ ચાવડા તૈયાર થાય છે. તો એમને મતે કબીરનું આયુષ્ય ૧૧૬ વર્ષનું ઠરે.

કબીર હિંદુ વિધવાના પુત્ર હતા, અને જુલાહ : વણકર : જાતિના દપતિએ એમને ઉછેરેલા હતા; તેઓ જીવનમાં ગૃહસ્થ રહ્યા હતા, ઈ. દત્તકધામી પ્રચલિત છે. કબીરના જ કેટલાક ઉલ્લેખોએ આ દત્તકધામીને પુષ્ટ કરી છે.

"જાતિ જુલાહા મતિ કો ધીર હરિષિ ગુણ રમૈ કબીર."

"મેરે રામકી મહેપદ નગરી કહે કબીર જુલાહા."

"તૂ પ્રાહ્મન, મેં કાસીકા જુલાહા."

"પૂરબ જન્મ હમ પ્રાહ્મન હોતે તો વે છે કરમ તપહીના

રામદેવકી સેવા ચુકા પકરિ જુલાહા કીના"

કિસનસિંહ ચાવડા એમના જન્મની એક લોકવાર્તા નોંધે છે.

"કાચીમાં એક સાસ્ત્રિક પ્રાહ્મણ રહેતો હતો અને એ સ્વામી રામ-નંદજીનો મોટો ભક્ત હતો. એને એક વિધવા પુત્રી હતી. એ પુત્રીને લઈને એક દિવસ એ સ્વામીજીને દર્શન ગયો. પ્રણામ કર્યા પછી સ્વામીજીએ કન્યાને પુત્રવતી થવાની આશિષ આપી. પ્રાણે ચોકીને જ્યારે પુત્રીના વૈધવ્યના સમાચાર કહ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું: મારું વચન તો મિથ્યા નહીં થાય, પણ એટલું થશે કે એ કન્યાનો પુત્ર તેજસ્વી અને મહાપ્રતાપી થશે."

આવી દંતકથા પાછળ કબીરના લોકગર્વત્મક ગ્રાહ્યમણિ ત્વને
મોરબાન્ધિત કરવાનો આશય હશે. કોઈનો ત્યજાયેલો પુત્ર કાશીના
લહર તળાવના કિનારેથી નિઃસંતાન મુસલમાનો દંપતી નીરૂ ને નીમાની
નજરે પડે, ને એ ઉછરતાં વીવનાવસ્થા પામે અને રૂપવતી લેરાથી કન્યા
લોઈને પરણે, એને કમાલ ^{અને કમાલી} એમ પુત્રપુત્રી થાય— આ બધું દંતકથાની વિગતો
છે. છતાંય કબીર લગ્નસંબંધી ક્યાંક ઉલ્લેખ છે કરે છે; એ પંક્તિઓ
કબીરકૃત કે અન્યની એવો પ્રશ્ન પણ કરી શકાય.

નારી તો અમ ભી કરી, જાના નહીં બિચાર.

જબ જાના તબ પરિહરિ, નારી બડી ચિકાર.

બળી લોઈના સંબોધનથી યુક્ત એવી પંક્તિઓ અને લગ્નનો પણ
મળે છે. આથી કેટલાક લોઈને એમની શિષ્યા માનવા પ્રેરાયા છે.

"રે ચામેં કયા મેરા કયા તેરા, લાજ ન મહાહિ કરત પર તેરા."

"કહત કબીર સુનહુ રે લોઈ! હમ તુમ બિનસિ રહેગા સોઈ."

કેટલાંક કબીરની નારીધૂણાને લક્ષ્યમાં લઈને માને છે કે એ ગ્રાહ્યમારો હતા.
લોઈ એમની શિષ્યા હતી ને કમાલ — કમાલી તો અન્યના બાળકો
એમણે ઉછેરેલા. અહીં એમ પણ પ્રશ્ન થાય કે નીચેના જેવા નારીના
અનુસારો કબીરે કેવી રીતે ગાયા હશે? એની ભૂમિકા શી હશે?

નારી નસાવે ત્રીન ગુન, જો નર પાસે હોય,

ભક્તિ, મુક્તિ નિજ ધ્યાનમેં પેઠિ સકે નહીં કોઈ.

નારી કી કાંઈ પરત, અધા હોત સુજગ

કબીર ત્રીનકી કૌન ગતિ નિત નારીકો સંગ.

કબીરના મુરુ કોણ હતા? કેટલાક એમ માને છે કે કબીર રામનંદના

શિષ્ય હતા. આ શિષ્યત્વ કબીરને કઈ રીતે મળ્યું હશે? રામનંદે કબીર
ને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા હશે, કે કબીરે પોતાના મનથી જ રામનંદને
ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યો હશે?— આ સંબંધે કબીરનાં કંપનો જ જોઈએ.

"ભક્તિ લાચર ઉપજો લાયે રામનંદ

પરમટ કરી કબીરને સાત હીપનો બંડ"

"ચૌરાસી યગ કી સાખી, સકિત કા યગ,
કાશીમેં હમ પ્રગટ ભયે હે રામાનંદ ચેતાવે." ^૩

"કાશીમેં કિરતિ સૂન માઈ કબીર મોહિ કયા બુઝાઈ
ગુરુ રામાનંદ ચરણકમલ પર ધોબિન દીની બાર" ^૪

અહીં એક વાત નિશ્ચિત છે કે રામાનંદના સિદ્ધાંતો અને જાતિપરિતિ
અભેદની વિચારસરણી કબીરે સ્વીકારી છે. એ એમની વચ્ચેના ગુરુ-
શિષ્યસંબંધોની ખોતક હશે.

જન્મસ્થળ, ગૃહ અને શિષ્યત્વ સંબંધી એક સાખી કબીરના જીવન
પર મળે છે :

કાશીમેં પ્રગટે દાસ કહાયે નીર કે ગૃહ ગાયે.

રામાનંદ કે શિષ્ય ભયે ભવસાગર પથ ચલાયે. ^૫ — ધર્મદાસ

મામ કબીરના ગુરુ સંબંધે હિંદુઓ રામાનંદ હતા એવું માનવામાં કબીરની
પકિતઓ અને શિષ્યોએ ગાયે ^૬ સાખીઓ આધારરૂપ છે. બીજી કબીર અને
અકબરના સમકાલીન કારસી તબારીખકાર "મુહસિન કની કા રમીર-
બાળા"નો નીચેનો ઉલ્લેખ જુઓ: : "કબીર જોલાહે એકેશ્વરવાદી ચે.
કોઈ અધ્યાત્મિક પથ — ફરક મિલે, હસ ઇચ્છાસે વે હિન્દુ સાધુઓ
ઔર મુસલમાન ફકીરો દોનો કે પાસ ગયે; ઔર ^{અનન્ય} નેસા કહા ગયા કે
હે રામાનંદ કે શિષ્ય હુએ" ^૫

મામ માની શકાય છે કે મુસલમાન મોલિયાઓ પાસેથી પણ
કબીરે ધર્મમૂલ્યોનું રહસ્ય પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. સૂફીવાદની
અસર પણ એ રીતે જ આવી હશે. પરિણામે કેટલાક મુસલમાનોની
માન્યતા છે કે કબીર સેખ તકીના શિષ્ય હતા. અલબત્ત, આ સંબંધે

૩. કબીર સબ્દાવલી ૨ પૃ: ૬૧ ૪. કબીર કસોટી પૃ: ૫.

૫. કબીરસંપ્રદાય — એજન પૃ: ૧૫૬

૬. સરખાનો એજન પૃ: ૧૫.

મા સંબંધે "કબીરજી હેબનાં વચનો" અને એમના જ ગ્રંથોમાંથી એક પણ - પ્રમાણ નથી, એટલે આ કિલ્લેન્તી બહારના લોકોએ ઉપજાવેલી અને પણ એ મુસલમાન લેખકોના કથનને અધારે પ્રચલિત થયેલી છે. અને ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી.^૬

એવી દત્તકથા છે કે કબીર રામનંદની પાસે પોતે વવન હોવાના ભયથી ગયા નહોતા. પણ એમણે ગુરુને મળવા એક યુક્તિ કરેલી. સ્નાન કરવા અંગાકિનારે જતા ગુરુના માર્ગ પર તે સૂઈ ગયા હતા, અને ધાટના પગથિયા પર કબીરના દેહને પણ અડતાં જ રામનંદ "રામ રામ" બોલ્યા હતા. આ રામમંત્ર કબીરે જીવનમાં ઉતારેલો. વધુમાં એમ કહેવાયું છે કે આરે રામનંદે કબીરને પૂછ્યું કે તને મેં ક્યારે ગુરુમંત્ર આપ્યો, ત્યારે ઉત્તરમાં અંગાકિનારાનો પ્રશ્ન કબીરે કબીરે કહ્યો હતો. અને એ કહેતાં જ રામનંદે સંક્ષિપ્તમાં જ કબીરને ભેટી પડેલા.

"જાતિ પદતિ પુછે નહીં કોઈ, હરિકો ભમે સો હરિકા હોઈ."
એ રામનંદની ભક્તિભાવના સાર્થક બની છે. એનો અર્થ કબીરે માઈને નિરંજન સ્વરૂપની સનાતનતા વ્યક્ત કરવા સાખી, રમૈની ઉલટખાંચી - ગવણવાણી, ચેતાવની જેવાં ભજનસ્વરૂપો બોલ્યાં છે. કબીરને સિફદર લોદી તરફથી જુલ્હો સહ્યા પડ્યા હતા એવા ઉલ્લેખો તેમણે ભજનોમાં કર્યા છે. એમના પર પોતાને ઈશ્વર માનવા અને મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવેલો, તે ત્રણ વાર હાથીના પગતળે કચરાવવાના પ્રયત્નો થયેલા. પણ ત્રણે વખત કબીરને જોઈને જ હાથી ભાગી ગયેલો:

અમ અદહો ઝેરે જો બંદ તુમહારા જોર કાછ બકીલા

બાંધી ભૂખા ભલે કરિ હારયો, હસ્તી કોપિ મૂઠ મેં મારયો.
ભાગ્યો હસ્તી ચીસાં મારી, વા મૂરતિ કી મેં બલિહારી.

કબીરનું જીવન કાવ્યમય હોત તો યા પદનાઓ એક દૃષ્ટિએ સંતજીવનની મહેક જેવી છે. સર્વધર્મની સમસાવી જીવનકલા આત્મસાત્ કરીને નિર્મુણને ગાવાનો મનબો હલમ એણે પ્રાપ્ત કર્યો છે. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજાના દ્વંદ્વ પર કબીરે એવી તો મોહિની ઠાવરી હતી કે એના મૃત્યુદેહને એના હિંદુ સિંહો અગ્નિસંસ્કાર માટે ને મુસ્લીમ સિંહોએ કબરમાં દાટવા માટે ઝગડો કરેલો. ત્યાં તો મૃતદેહ ઉપરની ચાદર અચાનક ઊધડી જતાં સબંને બદલે ફૂલનો ઢગ ચમત્કારરૂપે દેખાયો. આ પદના સૂચક ગણી - સકાય - નરવર માનવદેહને સ્થાને સુવાસિત કોરમવાળો ફૂલો સમુ કબીરચાહેવું જીવન હતું અને એવું જ સુરસિંચત એમનું જીવનજીવન હતું. અતિમ નિધિર્ન અને સ્વર્ગોએ આ નિર્મુણ "અત્યનામ", પરમપવિત્ર આત્માના સ્મારક રૂપની સમાધિ પ્રભુ "કબીરચોરા"ના નામે મગહરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આમ કબરની સમાધિ કબીરધર્મીઓનું ચાત્રાધામ બને છે. કબીરને પોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો નહોતો; તેમના મૃત્યુ પછી જ કબીર સંપ્રદાય સ્થપાયેલો.

કબીરનો અક્ષર ફેલ પણ એના નરવરદેહ જેટલો જ ભક્તિભીનો અને અદ્ભુત આધ્યાત્મિક સત્યોધી સ્પર્શ છે. એ અશ્વ જનો માટે એક બહુમુલ્ય જ્ઞાનનિધિ છે.

"મતિ કામજ છુલો નહીં, કલમ ગહો નહીં હાય,

ચારિત્ર જુગકા મહાતમ કબીરા મુખહિ જાનત બાત."

જાની બહુવિધ સેફોમાં વિહરતી આત્મસૂક્ષ્મ લગભગ ૭૫ ગ્રંથોમાં તેમણે દાખવી છે. જો કે આમાંના કેટલાક ગ્રંથોનું એમનું કર્તૃત્વ સુદૃઢ છે, અને કેટલાક દુર્બોધ લાગે છે. છતાંય બીજક, ના હિન્દુ-પ, બ્રહ્મનિરૂપણ, રમેની અને સબ્દાવજ્ઞી એ કબીરની પ્રમુખ સર્ગમસૂદ્ધિ છે. એમના અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વારસારૂપ છે, અને મધ્યકાલીન ભારતની સંસ્કૃતિની લાક્ષણિક મુદ્રા છે.

ક્યારેક તો તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનું સમિલન સ્થાપ્યું છે. પણ કબીરની સાચી પ્રતિભા તત્ત્વજ્ઞ અને ભક્ત તરીકેની જ છે. આપણી આધ્યાત્મિક

સપત્તિનો વારસદાર કબીર હોવાથી એની વાણીમાં પરંપરા રણકો છે. નિર્ગુણી ઉપાસના એમણે જૈનિક સંસ્કૃતિમાંથી આત્મચાત્ર કરી, એ ઉપરાંત મુસ્લીમ સૂફીવાદનો ઉ-મેષ એમણે ઝીલ્યો છે. આમ વિશાળ દૃષ્ટિએ એમની પ્રતિભાનું હાઈ નવલોઝીએ તો એ મધ્યકાળનો એક મહા સમર્થ સુધારક છે, એ-કેસરવાદી કે બ્રહ્મવાદી છે. પ્રજા અસ્મિતાનું જોરબ કરતા હોય એમ કબીરે સમકાલીન વટાણ પ્રવૃત્તિથી જ્ઞાન પચેલી લોકલાગણીને સાવાઈ ભક્તિમીતોથી સખૂદ ગ્રધ્યા ને પ્રબળ પ્રતિકાળની પ્રેરણા અર્થે બિદુ-મુસ્લીમ ધર્મભાવનાની એકેસરવાદી ન્યોતિ પ્રકટાવી અને ભક્તિમાર્ગનું કલક વિસ્તૃત કર્યું છે. કબીર ભારતીય સંસ્કૃતિના મધ્યકાળનું એક ^{અગ્ર} ઉત્કૃષ્ટ ટિહાસપૂર્ણ છે.

કબીરના અક્ષરદેહે ગુજરાતી ભજનસાહિત્યને ૧૮મી સદી સુધી તો ધનિહત અર્થથી છાઈ દીધું હતું. કબીર સાથે જ દાદુ, ચમાર, રઠદાસ, સદનો કસાઈ, સેનાવાણદ જેવા સંતોને વાણી પણ ગુજરાતમાં પ્રસરી પૂકી હતી. હાલિય કબીરની જેલ. ચિરંજીવ ભજન ગાવાનાં કોડ - ગુજરાતના ભજનિકોએ રેલ્યા હતા. આમાં નરસિંહ, ચીરં, અખો, ધીરો, નિરંત, ભોજો, બાપુસાહેબ, ભાણ, ખીમ, રવિદાસ, ત્રિકમ, મોરાર, હોથી જેવા અનેક ભજનસર્જકો પર કબીરની સીધી કે આડકતરી અસર પડી છે એમ સાબ્યા વિના રહેતું નથી. લગભગ ૧૭મી સદીમાં તો કબીરનો નિરંજની સંપ્રદાય ગુજરાતમાં ભાણદાસે પોતાની ભાણકોજથી શબ્દ કયો હતો. પરિણામે ગુજરાતનું ભજન માત્ર શુભ વેરાગ્ય, શબ્દની અસારતાનું કલ્પાતિ માત્ર નહોતું પણ આત્મસમાધિના સૂરનું સર્જન બની રહ્યું હતું. એમાં નિરંજનો એલેક, ચિરંજીવ આત્માનું પ્રેમલક્ષણાત્મક સૂફીવાદી આક્રેદ, અને બ્રહ્મજ્ઞાનની તાલાવેલી હતી. ભજન સરણગતિ, મસ્તી, આનંદ - ઉકેક અને પ્રભુચિરહૃદય ^{ગાન} વિષયોનું સંયોજન એ કાળે બની ચૂક્યું હતું. આમ કબીર-સંપ્રદાયે અને એ સંપ્રદાયમાંના કેટલાક સિદ્ધોએ પોતાના નામે પણ પથ ચલાવીને કબીરની વાણીને અમર કરી હતી અને એ બધાની

છાયા પણ ગુજરાતનાં ભજનસાહિત્ય ઉપર પુલ્કળ પડી છે.

કબીર ગુજરાતમાં આવ્યા હતા એમ નિશ્ચિતપણે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; છતાંય બિધ્વાનોનું માનવું છે કે "ગુજરાતમાં એના પ્રમણના સંકડો પુરાવા મળ્યા છે. ગુજરાતમાં કબીર સાહેબ સ. ૧૫૬૪માં આવ્યા હતા, એમ ગુજરાતના કબીરમંદિરના મહંતોના જૂના પંજા જોતી લાગે છે, અને કબીરવડ આગળ લખેલો સંવત પણ આ સંવતની સાથે મળતો આવે છે."

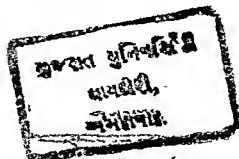
ગુજરાતમાં કબીરસંપ્રદાય સુરતમાં સ. ૧૭૬૫માં જૈતિહાસિક પ્રમાણો-રૂપે "પંજાઓ" પરથી સ્થાપાયેલો એવું અનુમાન છે. પણ એનીય પહેલાં કદાચ "સ. ૧૫૭૫ અને સ. ૧૬૮૦ની વચ્ચે" એવું સંપ્રદાયિક સ્થાપન ગુજરાતમાં કેમ નહીં હોય? આ રીતે સુરત પછી ભરુચ, વડોદરા, ખંભાત, અમદાવાદ, નડીયાદ, મોરબી, જામનગર, ભાવનગર, રાજકોટ અને જૂનાગઢમાં ધરમદાસી સાધાનો કબીરપંથ ગાદીરૂપે પ્રસારે છે. તો સુરતગોપાલી સાધા પણ વડોદરા, સુરત, અમદાવાદમાં એ પછી વિખર થાય છે. બન્ને સાધાનો આદિગ્રંથ તો "બીજક" જ છે. પણ ધરમદાસીઓ "ત્રીન્મા-ટીકા" અને સુરતગોપાલીઓ "સાદી ટીકા" ને અનુસરે છે.

કબીરના શિષ્યોએ અનેક પંથોને મળી પણ ચલાવ્યા છે. લગભગ ૪૦ જેટલા થાય છે. આવા અનેક સંતમતો અને સંપ્રદાયોનાં ભજનોએ કબીરના વ્યક્તિત્વને લોકલેખમાં માનાઈ અને પૂજાઈ બનાવ્યું છે.

૭: કિસન સિંહ ચાવડા. કબીર સંપ્રદાય પૃ: ૧૪૧.

૮. ઉદાસીપંથ, દાદપંથ, લેણુવીપંથ, સતનામી પંથ ગુલાબદાસી પંથ
મરીબદાસીપંથ, પાનદાસીપંથ, દરિયાપંથ-પિહાર,
ચરણદાસી પંથ, ચારીપંથ, ધીસાપંથ.
દરિયા ને રાજપૂતાનાના દરિયાસાહેબનો, લિખપંથ, નિર્મલાપંથ, સતનામીપંથ,
રાધાસ્વામી સંપ્રદાય, નામદેવીપંથ, પીપાપંથ, રેદાસીપંથ, ઘન્નાપંથ, દુલમીપંથ,
મુલ્લાપંથ, નિરંજનીપંથ, સૈનાપંથ, ગુલાબપંથ, નિરંજનીપંથ, દરવેશીપંથ, નારાયણી-
પંથ, વૃંદાવનીપંથ, ગણેશપંથ, જાગોપંથ, ગણેશપંથ, જાગોપંથ, સુરતપંથ, મલ નિરંજની-
પંથ, હકસારીપંથ, ભગવાનપંથ, કમાલપંથ, કમાલીપંથ, રામકબીરપંથ
પ્રેમપંથ, શ્વાપંથ, દેવીપંથ—

"કબીરસંપ્રદાય"ને આધારે પૃ. ૧૩૬-૧૩૭.

આવા મહાન પ્રાતલાવતા ઉભારના લગ્નનજીવનુ ઊડતા નજર અવલોકન કરવું જરૂરી છે. ગુજરાતમાં કબીરની અનેક દેહાંતાત્મક પંક્તિઓના અનુલક્ષણો આ અવલોકન સમિતિ કર્યું છે. રાષ્ટ્રીય દિદીશ પાત્રોમાં લખ્યો પદો ગુજરાતમાં છે.

૨૦૨

કબીરનાં ભજનોમાંથી કેટલીક લાક્ષણિક પંક્તિઓ આપણે મેળવે.
ક્યારેક ઈશ્વરોત્પત્તિ અનુભૂતિના સત્ય સમી પરમ સૌંદર્યમયી
માનદનગરીનું અલૌકિક દર્શન કબીર કરે છે. જ્યાં પરમાત્માનો વાસ છે:
"નેહરવા ઉમકો નાહિ જાને.

સાઈકી નગરી પરમ મતિ મુકર જહં કોઈ બચ ન જાને,
ચાંદ સુરજ જહં પવન ન પાની, કો સદેશ પહુચાવે,

દરદ ચહ સાઈકો સુનાવે."

માવા તત્વાન્નેની પાસેથી સૂરદાસ કે મીરાં જેવું જ આત્મસંપર્ક છે. પણ
પદાવલિનું મુદ્દ લલિતમનોહર ગુજન બહુ નથી. જ્ઞાન અને નીતિની
ભક્તિમયી રહસ્યાત્મક ભજનવાણીનો એ ઉદ્ગાતા છે.

નિર્ગુણવાદી કબીર સૂફીમતના પણ મેટલા જ પર્યંત્રાહી હતા છે.
એની પ્રેમભક્તિથી મહેકતી પંક્તિઓમાં એનું આપણને ભાન થાય છે.

ફારસીમાં સૂફીનો અર્થ થાય છે - સફેદમસ્ત પહેનાર. આ સ્વેત
રંગની પવિત્રતા માવા જ કબીરે અણે ગાતું છે :

"કીની કીની બીની ચદરિયા.....

કાહકા હાના કાહે કે ભરની, કૌન તરસે બીની ચદરિયા...

સો ચાદર સુર નર મુનિ મોહી, મોહી કે મેલી કીની ચદરિયા

હાસ"કબીર" જનત સે મોહી, જ્યાં કી ત્યાં ધરિ દિની ચદરિયા."

કબીરે પ્રિયતમભાવે પરમને મારાધ્યો હોય એવા ભજનો મળે છે:

"કબીર રેખ સિંદૂર મરુ કાજર દિયા ન બચ,

નેન પ્રીતમ રમિ રહા, દૂન કહોં સમાય".

"કેહિ બિધિ સસુરે જબ મોરિ સજની।

ચિરહા નિયરા સતાવે, બિધવરસ નાચ નમાવે"

"હરિરસ પીયા બનિયે, કબહુ ન જવ ખુમાર,

મૈમન્તા ધૂમતા ફિરે, નાહી તનકી સાર".

પ્રિયા - પરમાત્માને પામવા આત્માપ્રેમની ખુમારી અનુભવે છે. આ ખુમારીમાં તીવ્રતા, મસ્તી જેટલી જ હોય, એટલો આનંદાનુભવ અપૂર્વ રહે છે. પરિણામે સંસારની વિશ્વૃત્તિ અને દેહસાનનું જ્ઞાન નષ્ટ થતી, અને અનંત પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર થતાં વંદાને ખુદાનું એકીકરણ થઈ જાય છે. આવી પ્રેમધુનને સૂફીઓ "હો" કહે છે. પ્રેમના કર્મ-મર્મ ને ધર્મ તત્ત્વથી જ માથુંક સમ પરમાત્માને પ્રેમી બંધાયે છે. માથુંક મારે પછી જાનકુરબાની કરવાને બંધ તત્પર બની રહે છે. આનંદનો શરાબપિવાલી જાણે મસ્તીની સુરાહી બની જાય છે. જાણે પરમતત્ત્વરૂપ માથુંકના હાથો શરાબ - પીવાની લલમ બંધતો જાય છે. આવી સૂફીવાદની દિલ્લાનુભૂતિ કબીરને પણ લાધી છે. વંદા અને ખુદાના નૂરની સગાઈ વ્યક્ત કરતી મસ્તાન ખોદશા કબીરમાં છે :

"હમ સબ માંહિ, સકલ હમ માંહી, હમ થે મૌર દુસરા નાંહી,

તીન લોકમેં હમારા પસારા, માવગમન સબ જેદે હમારા."

અને નિર્ગુણ પ્રજ્ઞની સૂફીવાદ સાથે સમન્વય સાધતી ઉક્તિ પણ આ પદમાં મળે છે :

"ખટ દરસન કહિયત હય લેખા, હમ હી મતીત રૂપ નહી રેખા,

હમહી આપ કબીર કહાવ, હમહી અપના આપ લિખાવા."

"તેરા આ હિજ હૈ ખટ માંહિ, બાહર નેના કયો ખોલે?

દરિયાવ કી લહર દરિયાવ હૈ જ,

દરિયાવ મૌર લહર મેં લિખ કોયમ."

"આઠ હુ પહર મતવાલ લાગી રહે,

આઠહુ પહર કી છાક પીને,

આઠહુ પહર મસ્તાન માતા રહે,

પ્રજ્ઞ કી છોલ મેં સાધ જવે."

-: ગોરખ અને કબીર :-

કબીરે ગોરખનાં બાક્યાંઓ અને પ્રકૃતિઓ મહદંશે નહીં જેવા ફેરફાર સાથે અપનાવી લીધેલા છે.

૧. ગોરખ : નીઝર ઝરણે અમીરસ પીવણાં વટલ જોધ્યા જાઉં,
ચંદ વિહાર ચાંદિણાં, તહાં દેખ્યા મી ગોરખ રાઉં.^૯
કબીર : મન લાગી ઉનમન રોં, ગગન પહુગા જાઉં,
દેખ્યા ચંદ વિહાર ચાંદિણાં, તહાં ચલણ નિરંજન રાઉં.^{૧૦}
૨. ગોરખ : હિન્દુ માથે રામ કો મુસલમાન હુદાઉં,
જોગી માથે ચલણ કો, તહાં રામ મહૈ ન હુદાઉં.^{૧૧}
કબીર : હિન્દુ મૂઝે રામ કહિ, મુસલમાન હુદાઉં,
કહૈ કબીર સો જવતા, દુહ મેં કહે ન જાઉં.^{૧૨}
૩. ગોરખ : તલ જેલી લો તલ જેલી લો, અવધૂ ગોરખનાય જાણી,
કાલ ન મૂલ પહુપ નહીં છાયા, બિરધિ કરૈ ગિન પાણી ટેક
કાચા ફુજર તેરી બાડી અવધૂ, સતગુરુ બેલિ રૂપણી
પુરિષ પાણિની કરૈ ઘણિયાણો, નીકૈ બાલિ ધાર મણિ
મૂલે એધ્યા જેધ્યા સનિહર અવધૂ, પાત્ર એધ્યા જેધ્યા લાણ.
ફૂલ એધ્યા જેધ્યા પુનિમ ચંદા, જોઉ જોઉ જાણ સુજાણ
જેલ રિયા લો લાગી અવધૂગગન પહુતી કાલ ।
નિમ નિમ જેલી દાઝના લાગી, તબ મેલે કૂપલ કાલા,
કાટત જેલી કૂપલ મેલેહી સચિનડા કુમલાયે
માછિદ પ્રસાદે જતી ગોરખ બોલ્યા, નિત નવેલડી ધાયે.^{૧૩}

૯. ગોરખબાની સબદી - ૧૭૧ પુ: ૫૮

૧૦. ક. ગ્ર. કમી સાખી પુ: ૧૩

૧૧. ગો. બા. સબદી કદપુ: ૨૪

૧૨. ક. ગ્ર. સાખી ૭ પુ: ૬૪

૧૩. ગો. બા. પદ ૧૭૫: ૧૦૬-૮

કબીર: રામગુન જેલડી રે અવધૂ ગોરખનાધી જાણી
 નાતિ સરૂપ ન છાયા જાકે બિદ્ય કરે બિન પાણી ૧૩.
 જેલડિયા છો અહીં પહૂતી, ગમન પહૂતી સૈલી
 ચહજ બેલિ જબ ફૂલણ લાગી, ડાલી કૂપલ મેલહી.
 મન કુનર જઈ બાડી બિલ્વયા, સતગુરુવાહી જેલી
 પય સખી મિલિ પવન પવચ્યા, વાહી પાણિ મેલહી.
 કાલત જેલી કૂપલ મેલહી, સીયતાડી કુમિલાણી.
 કહે કબીર તે બિરલા જોગી, ચહજ નિરતર જાણી. ૧૪

૪. ગોરખ: ગ્યાન ગુરુ દોહો તૂબા અઝારે, મનસા ચેતનિ ડાંડી
 ઉનમની તાંતી બાજન લાગી, ચહિ બિધિ તૂબાં વાંડી ૧૫

કબીર: ચંદ સૂર દોહ તૂબા કરિહૂ, મિલ ચેતનિ કી કાંડી
 સુખમન તતી બાજણલાગી, ઈહિ બિધિ સિખાં વાંડી ૧૬

૫. ગોરખ: અવધૂ ચો મન જાત હે, વાહી તે ચબ જાણિ
 મન મકડી કા તાગ નૂ, ઉલટી અપૂઠો મદણિ. ૧૭

કબીર: મન કે મતે ન ચાલિયે, છાડિ છવ કી બાણિ.
 તાકૂ કરે સૂત નૂ, ઉલટિ અપૂઠા મદણિ. ૧૮

—: જૈન મુનિ રામસિંહ અને કબીર :—

વિક્રમની ૧૧મી સતાબ્દીમાં જૈનમુનિ રામસિંહ પચેલા અને એની
 રચના "પરહુડ દોહા" એક પદ્ય સ્વરૂપની મળી આવેલી છે, એની અને
 કબીરની રચનાઓમાં કેટલુંક સામ્ય દેખાય છે.

૧૪. ક. ગ્ર. ૫૬ ૧૬૩ પ: ૧૪૨

૧૫. ગો. બા. ૫૬ ૧૬ પૂ: ૧૦૬

૧૬. ક. ગ્ર. ૫૬ - ૧૬૬ પૂ: ૧૫૪.

૧૭. ગો. બા. સબદી - ૨૩૪ પૂ: ૭૪

૧૮. ક. ગ્ર. પૂ: ૨૮

૧. જેન મુનિ રામસિંહ: વંદુ વંદુ જિણુ ભણઈ કો વંદઈ ઇત્યુ.
 શિવદેહાઈ વસંત યઈ જઈ જા શિઉ પરમત્યુ. ૧૯
- કબીર: મેરા મન સુમિરૈ રામકુ, મેરા મન રામહિ આહિ
 અમ મન રામહિ હવૈ રહા, સીસ નવાવો કાહિ ૨૦
૨. જેન મુનિ રામસિંહ: હઈ સગુણી પિઉ શિગુણઉ શિલ્લકજીણુ લીસંગુ
 મેકહિ અગિ વસંત યઈ મિલિઉણ અગહિ અંગુ. ૨૧
- કબીર: જા કારણિ મૈ દૂંઢલા, સનમુળ મિલિયા આઈ
 ધન મેલી પિવ ઉજલા, લાગિ ન સકી પાઈ. ૨૨
૩. જેન મુનિ રામસિંહ: મુડિય મુડિય મુડિયા, સિરુ મુડિઉ મિતુણું મુડિયા
 ચિતહ મુડણુ મિ કિયઉ, સંસારહ મુડણુ તિ કિયઉ ૨૩
- કબીર : કેસૌ કહા બિગાડિયા, જે મુડે સૌ વાર
 મન કો કહા ન મુડિયે, જામે વિવૈ બિકાર ૨૪

૧૯. જિન કહે છે વંદના કરો, વંદના કરો, પણ જો પોતાના શરીરની
 મંદર નિવાસ કરવા બાજાને જ તત્ત્વતઃ જાણી લીધો તો પછી ભલા,
 કોની વંદના કરવી. — પાણુડ દોહા, કારંજા જે સીરીજ, દોહા—
 ૪૧ પૃ: ૧૪ અને વધુ માર્ટે જુઓ દોહા ૧૪૧
 પૃ: ૪૨.
૨૦. મારું મન રામનું સ્મરણ કરતઈ કરતઈ સ્વયં રામ—સ્વરૂપ થઈ ગયું તો
 હવે ભલા હું કોની આગળ મારું નમાનું. "ક. ગ્ર. સાળી ૮, પૃ: ૫
૨૧. હું સગુણ છું, પણ મારો પ્રિયતમ નિર્લક્ષણ અને નિ:સંગ છે. જેના મેક જ
 અંગ અથવા કોલકમઈ રહેવા છતઈ પણ હું તેને પોતાના અંગ સાથે
 મિલાવી ન સકી. — પા. દો. દોહા ૧૦૦ પૃ: ૩૦
૨૨. જેને હું શોધતી કરી તે સામે આવીને મળી ગયો તો તેના ચરણને વંદન
 ન કરી શકી. કારણ પિયુ ઉજ્જલ નિર્મળ હતો હું કાળી મેલી હતી
 —ક. ગ્ર. પૃ: ૧૫ સાળી : ૨૬.
૨૩. અરે મુઝન કરાવીને મુઝાવ્યું, પણ જેણે ચિત નથી મુઝાવ્યું તેણે કંઈ —
 મુઝાવ્યું નથી. જેણે ચિતને મુઝાવ્યું છે તેણે સંસારનું પણ મુઝન કરી નાખ્યું
 છે. — પા. દો. દોહા ૧૩૫ પૃ: ૪૦
૨૪. તારા માયાના વાળે તારું હું બગાડ્યું છે, જેને તું સંકડો વાર મુઝાવતો
 રહ્યો છે. તું તારા મનને મુઝતો નહીં રહે તો સંસારિક બિધવોના એનક
 બિકારોથી ભરેલો છો, જેનું મલિન હોવું જ સર્વ અવરોધનું મૂળ છે.
 ક. ગ્ર. સાળી ૧૨, પૃ: ૪૬

-: જૈનમુનિ યોગેન્દ્ર અને કબીર :-

વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દીમાં થયેલા જૈન મુનિ યોગેન્દ્ર "યોગસાગર"નામે ગ્રંથના કતાર હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેમણે યોગ સાધનાના મર્મ બતાવતાં એક સ્થળે કહ્યું છે :

જે-હઈ મણ વિસયહરમઈ, તિમિ જઈ અપ્ય મુલેઈ

જોઈ ભયઈ હો જોઈ યહુ, લહુ ધિન્વણુ લહેઈ રમ

: હે યોગીજી, જે પ્રકારે મન ચાંસારિક વિષયોમાં રમી રહે છે તેની રીતે જો આત્મવત્ત્વમાં રમી રહે તો નિર્વાણ બહુ જ ઝીંઝ મળી રહે. :

આ સાથે કબીરજી સાચી સરખાવવા જેવી છે :

જેહે માયા મન રમૈ, ચૂ જે રામ રમૈઈ,

તારાચંડલ ડાહિ કરિ, જહાં કેસો જહાં જાઈ રઈ

: જે પ્રકારે મન માયામાં રમી રહે છે તેમ જો મન રામમાં લીન થઈ જાય તો સ્વયંક્રમી મુક્ત થઈને મન પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી લે. :

-: ઢોલા મારુના દૂહા અને કબીર. :-

ઈશ્વર પ્રત્યેની તડપન વ્યક્ત કરતી કબીરની ઉક્તિઓમાં ઢોલા મારુના દૂહા સાથે નોંધપાત્ર સામ્ય મળે છે.

૧. ઢોલા મારુના દૂહા: પિય હઈ ચકિકય સયલુ, દિણુ, તુઈ વિરહગિ કિલત
યોહઈ જલ જિમ મચ્છલિય, તલ્લો બિલ્લ કરત ર૭

૨૫. હિન્દી કાવ્યધારા - કિતાબ મહલ, ઇલાહાબાદ પૃ: ૨૫૧ પરથી ઉદ્ધૃત.

૨૬. ક. ગ્ર. સાખી ૨૪ પૃ: ૬

૨૭. હે પ્રિયતમ, હું તારી વિરહાગ્નિમાં માખો દિવસ જેવેનરહી મારી દસા થોડાં જલની માછલી જેવી તડપનની છે.

- 'ઢોલા મારુ રા ઢોલા' ના ગરી પ્રવારણી સભા પૃ: ૧૫૨

કબીર: હે કેશવ હું તારા વિરહમાં આ પ્રકાર તડપી રહી છું જેમ છીછરા પાણીમાં પડેલી માછલીનું પેટ પાણીથી ન ભરાતાં: એ પાણી માટે: તલસે તેમ—ક. ગ્ર. ૫૬: ૧૧૬.

કબીર: બોલે જલિ જેસે મલિકા, ઉદર ન સરથ નીર

ત્યુદે તુમ્હે કાર નિ કેસવા, જન લાલાવેલી કબીર.

૨. ઢોલા મારુના દુહા: રાતિ જુ સારથ કુર લિયા, ગુનિ રહે સબ તાલ.

ગિલકી જોડી બીછડી, તિલકા કબલ હવાલ. ૨૮

કબીર: મંબર કુંજાં કુર લિયા, ગરજિ ભરે સબ તાલ

જિનિ પૈ ગોલિદ બીછડે, તિનકે કોણ હવાલ ૨૯

૩. ઢોલા મારુના દુહા: ચહુ તન જારી મસિ કરુ, ધૂખા જાઇ સરઝિ.

મુઝ પ્રિય બદલ હોઇ કરિ, બરસિ પુઝાવઇ મઝિ ૩૦

કબીર: ચહુ તન જાલો મસિ કરુ, મ્હૂં ધૂખા જાઇ સરઝિ

મતિ વે રામ દયા કરે, બરસિ પુઝાવે મઝિ ૩૧

૪. ઢોલા મારુના દુહા: સુપનઇ પ્રીતમ મુઝ મિલ્યા, હું લાગી ગલિ રોઇ

ડરપત પલક ન ખોલહી, મતિહિ બિછોહઇ હોઇ ૩૨

કબીર: કબીર સુપનૈ હરિ મિલ્યા, સુતાં લિયા જગાઇ

૫. ઢોલા મારુના દુહા: મ્હાં પિ ન મીચો ડરપતા, મતિ સુપનૈ હવે જાઇ ૩૩

પ્રીતમ તોરઇ કારણઇ તાતા ભાતિ ન ખાહિ ૩૪

હિયડા ભીતર પ્રિય બસઇ, દાઝણવી ડરપા હિ ૩૪

૨૮. રાતે જેમ સારથ કરુણ સ્વરે ગાઇ છે ત્યારે જેમ ગાણુ સરોવર ગુણ
હોઇ છે તો જેની જોડી જુદી પડી છે તેની શી દશા—જેનપૂ: ૧૭.

૨૯. આકાશમાં ઉડતી કુજ પક્ષીના ચિત્કારથી સરોવર ભરાઇ ગયું જે
ગોલિદ સાથે વિયોગ છે તેની શી દશા ક. ગ્ર. સાળી ૨, પં: ૭

૩૦. દુહા-૧૮૧.

૩૧. ક. ગ્ર. સાળી: ૧૧, પૂ. ૮.

૩૨. દુહા-૫૦૨.

૩૩. કબીર ગ્રંથાવલી સાળી: ૬, પૂ. ૭૬.

૩૪. દુહા - ૧૬૦.

કબીર: કબીર હરિ કા કર્મિ, હી-હા ધાન ન ખાઉં
હિરદા ભીતરિ હરિ ખસે, તાથે ખરા હરાઉં^{૩૫}
દોહા મારુના દુહા: મકથ કહાણી પ્રેમકી, કિણ્ણ કહી ન જાઇ,
જૂગા કો સુખના મરા, સુમર સુમર પિછતાઉં^{૩૬}

કબીર: મકથ કહાણી પ્રેમકી, કછૂ કહી ન જાઇ
જૂગે કેરી સરકરા, વેઠે મુલકાઉં^{૩૭}

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ કવિઓ અને કબીર

પૂર્વકાલીન મુસ્લિમ કવિઓના પદોનો પડખો કબીરના કવ્યોત્ક્રમને સંભળાવે છે. એમાંના પદો કવિઓ છે:

૧. જહી યાદ કી કરના હર પડી, ચક્ર તિલ ધૂજર લો દલના નઇ,
હિઠ બેઠ મે યાદ ચો સાદ રહના, મલાહદાર કો છોડ કે ચરના નઇ^{૩૮}
— શેખ ફરીદુદ્દીન ચક્રવર્તી : સં. ૧૨૩૦ — ૧૩૨૫:

૨. સખન સકારે જાયગે ખીર નેન મરેમે રોચ
વિધના ખેરી રેન કર, ભોર કહી ન હોય^{૩૯}

૩. ગોરી સોમે સેજ પર, મુખે પર કાઢે કિસ,
ચલ ખુસરો પર અપના, રેન લઇ ચહુદેસ^{૪૦}
— શેખ ફરીદુદ્દીન બે મલ્લી કબીર : મૃત્યુ સં. ૧૩૮૦:

~~— અમર ખુસરો : સં. ૧૩૧૦-૮૨: કિલ્લી.~~

૩૫. ક. ગ્ર. સાધી ૭ પૃ: ૪૬.

૩૬. ક. ગ્ર. સાધી દુહા - ૨૦૧.

૩૭. ક. ગ્ર. ૪૬ - ૧૫૬.

૩૮. નાગરી પ્ર. પત્રિકા પૃ: ૩૬૦, ૩૬૬ તથા ૪૦૧-૨

૩૯. ડૉ. બાબુરામ સહસ્રના દક્ષિણી હિંદી પૃ. ૩૧
(શેખ ફરીદુદ્દીન બે મલ્લી ૩૬૧૨)

૪૦. નાગરી પ્ર. પત્રિકા ભાગ : ૨, પૃ. ૩૨૪

૪. તનમન ઓઝર તુઝ ખિન, કચસુ કલા મલાન
તો પર આવે મનિર ના નિ-ઉ પર સાઈ નાન^{૪૧}

- હિસામુદ્દીન માનિકપુરી : મૃત્યુ સં. ૧૫૦૬:

૫. કાલા હસા નિરમલા, બસે સમંદર તીર
પખ પસારે બિખ હરે, નિરમલ કરે સદીર^{૪૨}

- શેખ શરફુદ્દીન અહમદ મુનીરી: મૃ. સં. ૧૪૩૭: -
રાજમૃદ.

-: મહારાષ્ટ્રી સંતો અને કબીરો^{૪૩}: -

મહાનુભાવ પંથના પ્રવર્તક ચક્રવર્તી ગણીમાઈ રચનાઓ મળે છે. એમાંની કેટલીક કબીરની રચનાઓ સાથે મળતી છે.

૪૧. કર-ટ રટડીઝ, પટણા કોલેજ, મે, ૧૯૫૩, પૃ: ૨

૪૨. હા સિમ મુહમ્મદ ખાં શીરાની : પંજાબ મે ઉર્દૂ લાહોર, પૃ: ૧૬૬.

૪૩: કબીરના જીવન સંબંધી અનેક દત્તકથાઓ અને પ્રસંગોનું આલેખન^{અનુગામીઓએ} કર્યું છે એમાંના ૧. નાભાદાસ : સં. ૧૬૪૨: ૨. અતદાસ : સં. ૧૬૪૫: ૩. ધ્રુવદાસ : સં. ૧૬૬૮: ૪. મુકુંદ : ગુજરાતી: : સં. ૧૭૦૮: ૫. પ્રિયાદાસ : સં. ૧૭૬૬: ૬. રાધોદાસ : સં. ૧૮૬૧: ૭. રધુરાજસિંહ : સં. ૧૮૮૦-૧૯૩૬:

- આપણને આ પરખી કબીરના ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વની માત્ર જાણી ચાય છે. અહીં અબુલ ફઝલ : સં. ૧૬૫૫: , અબુલહક અને સુજાનરાય આદિ ઇતિહાસકારોને પણ કબીરના જીવનસંબંધી ઉલ્લેખ કરનાર તરીકે સ્મરવા પડે છે. ધાર્મિક ઇતિહાસના આધુનિક સંશોધકોએ પણ કબીરના વ્યક્તિત્વનો પરામર્શ દત્તકથાઓ અને પ્રસંગોથી ધર્મપ્રચારક તરીકે કરાવ્યો છે. વાસ્તવિક સત્યો સંશોધનની એરણ પર ચડાવનાર એ લેખકો આ રજા: વિલ્સન : સં. ૧૯૦૩: અશ્વકુમાર દત્ત : સં. ૧૯૪૦: , ડો. ભાંડારકર : સં. ૧૯૭૦: , ડો. ફકુંદર : સં. ૧૯૭૭: , આચાર્ય સિતિમોહન સેન : સં. ૧૯૮૬: વગેરે કબીરના જીવનચરિત્રનો ગભીર અને નિષ્ઠાપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરનારા પણ છે.:

હરિઓધ : સં. ૧૯૭૨: ડો. શ્યામસુંદર દાસ : સં. ૧૯૮૫: , ડો. મોહનસિંહ : સં. ૧૯૬૧: , ડો. પીતૃબરદત્ત બર્બાલ : સં. ૧૯૬૩: , ડો. હજારીપ્રસાદ ક્ષિરેદી : સં. ૨૦૦૭: અને ડો. રામકુમાર વર્મા : સં. ૨૦૦૦: , ડો. ભટનાગર : સં. ૨૦૦૭: અને શ્રીવાસ્તવ : સં. ૨૦૦૮:

નારકીકર્ણી સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનેશ્વર : સં. ૧૩૩૨-૫૩: ની
 એક હિંદી રચના ગ્રંથસાહેબમાં જળવાયેલી છે. નામદેવ પણ જ્ઞાનેશ્વરના
 સમકાલીન હતા. તેમની રચનાઓ પણ ગ્રંથસાહેબમાં સચવાયેલી છે. બંને
 નામદેવ અને મહાનુભાવ પંથના કૃષ્ણમુનિએ ઉત્તર ભારત અને પંજાબ -
 પ્રદેશમાં મત-પ્રવર્તન કરેલું. નામદેવના સાથી ^{નિર્ભયનંદી} રચના વિષેનો ઉલ્લેખ
 "નાદિગ્રંથ" અને કબીરની રચનાઓમાં મળે છે.